

Topònims bascoides a les possessions del monestir de Sant Aniol d'Aguja

Autor: Ramon Prior i Tió
Data de publicació: 08-01-2025

Aquest article analitza el primer document conegut sobre l'antic monestir de Sant Aniol d'Aguja, revisa els límits geogràfics del seu territori i proposa una etimologia bascoide per a la majoria dels topònims que s'hi esmenten.

Introducció

Quan un excursionista puja al Bassegoda, un dels cims més emblemàtics de l'Alta Garrotxa, potser es pregunta pel significat del seu nom, un topònim que sens dubte no passa desapercebut.

Davant la manca d'una explicació clara, diversos experts2 en toponímia assenyalen que el nom podria derivar dels mots bascos baso ("bosc"), basa ("salvatge") o baxa ("precipici"), combinats amb goiti, que significa "de dalt" o "elevat". També s'ha proposat que el nom de la comarca de La Garrotxa provindria del basc garratx o garratz, que vol dir "aspra" o "severa", adjectius sovint atribuïts a aquesta terra.

Sabem amb certesa que el protobasc3 , avantpassat del basc modern, es parlava als dos costats del Pirineu occidental i central abans de l'arribada dels romans, i que, a Catalunya, alguns dialectes bascoides es van mantenir vius fins al segle X a les actuals comarques de l'Alta Ribagorça, el Pallars Sobirà i l'Alt Urgell.

Però, sorprenentment, també s'han localitzat topònims d'origen bascoide més a llevant, a la Cerdanya i al Ripollès, i alguns fins i tot arriben a la costa mediterrània4 .

Les evidències analitzades en aquest estudi suggereixen que al segle IX hi havia parlants de basc5 en aquestes valls de la Garrotxa, que haurien donat nom a les seves muntanyes, colls i rius.

Això reforça la hipòtesi, apuntada per alguns lingüistes, que aquests dialectes bascoides ocupaven un territori molt més ampli del que es creu, abastant tota la serralada pirinenca.

El Puig de Bassegoda, vist des de llevant.

Objectiu

L'objectiu d'aquest estudi és demostrar l'origen bascoide de diversos topònims de les valls d'Aguja i de Riu, a la Garrotxa, que durant l'edat mitjana formaven part de les propietats de l'antic monestir de Sant Aniol d'Aguja.

Per aconseguir-ho, s'ha realitzat una anàlisi etimològica dels noms mencionats en un document del segle XII, que és la còpia més antiga d'un manuscrit de l'any 871, en el qual es defineixen els límits de les possessions del monestir.

El mètode utilitzat inclou la revisió de fonts històriques, el coneixement de les llengües basca i llatina, la inspecció directa del terreny i l'ús de la cartografia digital.

Consideracions prèvies

No es coneix cap registre escrit sobre les valls d'Aguja i de Riu anterior al document de l'any 871.
Les excavacions en algunes coves han aportat testimonis arqueològics de la presència de caçadors-recol·lectors i, més tard, de pastors. Les primeres evidències daten de fa cent mil anys, com ho demostren les troballes de destrals, eines de sílex i restes de ceràmiques.
Durant l'antiguitat, entre els segles VI i I aC, l'Alta Garrotxa podria haver estat ocupada per la tribu ibera dels olositans (o dels castel·lans), tot i que la ubicació exacta d'aquests pobles continua sent objecte de debat. Les restes arqueològiques d'aquest període, a més, són escasses.
Amb el desembarcament dels romans a Empúries el 218 aC, tot va canviar: va començar la conquesta del país i la imposició del seu domini polític i militar i de la seva llengua i cultura. No obstant això, malgrat la recerca de vestigis romans en aquestes valls, no se n'han trobat restes, probablement perquè les consideraven marginals i poc productives. Tot i això es conserven algunes estructures a l'exterior, com ara el Castellot de Falgars i la vila romana de Can Ring, a Besalú, a més de la constància que van explotar les mines de Can Menera, sota el Bassegoda.
Tampoc s'ha trobat cap vestigi ni document que indiqui la presència de visigots, tot i la seva implantació a la resta de la comarca durant molt de temps, ni restes del breu període de control musulmà, ni cap rastre de la posterior conquesta franca.
Pel que fa a la llengua, diversos dialectes bascoides, descendents d'una llengua més antiga —el protobasc, molt vinculat a l'aquità emprat al nord del Pirineu—, es van parlar durant segles a les zones occidental i central de la serralada pirinenca. Aquests dialectes, possiblement amb variacions internes similars a les del basc modern abans de la seva unificació al segle XX (batua), van deixar nombroses empremtes en la toponímia local. Sorprenentment, però, també s'han identificat topònims d'origen bascoide al Pirineu oriental i fins i tot a la costa mediterrània. En general, els topònims, llevat d'un canvi radical, tendeixen a ser conservadors, cosa que n'ha afavorit la conservació al llarg del temps.
Amb el pas dels segles, els dominis de la llengua basca van anar reculant, quedant restringida finalment a les àrees on avui es parla: el País Basc, Navarra i Iparralde o País Basc del Nord. Aquests dialectes, tanmateix, van enriquir el vocabulari català amb paraules com esquerra, gavarra i pissarra, entre d'altres

Mapa (convencional) de l'evolució territorial del domini lingüístic basc. Sant Aniol d'Aguja destacat en vermell.

El basc és una llengua aglutinant, ja que forma paraules afegint sufixos o altres morfemes de manera clara i separada, on cada element té un significat concret.
Tot i la seva importància, no abordarem qüestions historicolingüístiques com ara la composició ètnica de la població que habitava aquesta part dels Pirineus abans de l'arribada dels romans, les llengües que s'hi parlaven ni els substrats ?cèltic, ibèric, indoeuropeu o sorotàptic? que podrien haver-les influït.

El monestir de Sant Aniol deu el seu nom a una llegenda que narra que, cap al segle II dC, el futur Sant Aniol, també conegut com Sant Andèol del Vivarès, va fugir de la Gàl·lia perseguit per l'emperador romà, i va trobar refugi en aquestes valls. Allà es va consagrar a la pregària i la penitència fins que una revelació el va portar a tornar a casa seva, on va ser torturat i executat.

Molts anys després, cap a mitjan segle IX, es va fundar el monestir benedictí de Sant Aniol. Segons la tradició, els monjos que s'hi van establir provenien de l'abadia de Santa Maria del Vallespir, situada a l'altra banda de l'actual frontera francesa, prop d'Arles, que havia estat devastada durant una incursió de pirates normands l'any 858. Alguns monjos, sota la direcció del que seria el seu primer abat, Ricimir, van fugir a la recerca de zones més segures fins a arribar a aquestes valls.

Un cop instal·lats, a instàncies d'aquest mateix abat i en un precepte carolingi datat el 871, el rei Carles el Calb (l'actual Garrotxa formava part del comtat o pagus de Besalú, que depenia dels reis francs) va confirmar les terres que el monestir havia ocupat.

Aquest document defineix un territori que comprèn les valls d'Aguja i de Riu, envoltades per un cercle de muntanyes amb el Martanyà al centre. També inclou l'església de Santa Maria d'Olot, la muntanya de la Mare de Déu del Mont i el monestir de Sant Llorenç de Sous, excloent el lloc de castellaris i les zones on estaven instal·lats els colons hispans refugiats procedents de terres musulmanes. En canvi, el document especifica que sí que es van ocupar les terres habitades per aquells que no tenien la condició d'hispans.

Però ni el rei franc ni la seva cort, a la llunyana basílica de Sant Denís de París ?que és on es va signar el document? no coneixien res de la remota vall, tot i que era propietat del monarca, així que van demanar als monjos que indiquessin quins eren els límits del territori que sol·licitaven que se'ls confirmés. Un d'ells, probablement el mateix Ricimir, va escriure els noms de les fites més identificables, ja fossin rius, muntanyes, colls, boscos o edificis.

La façana del monestir de Sant Aniol i el seu entorn.

Els topònims d'aquest primer document de l'any 871 van ser citats amb cura i alguns d'ells van ser llatinitzats, si és que no ho estaven ja, per fer-los més comprensibles als funcionaris francs. I es van escriure amb precisió, per definir clarament els dominis del monestir i prevenir ?estem en plena alta edat mitjana? futurs conflictes amb els senyors feudals de la zona.

Hauria estat l'aïllament d'aquestes valls, que va fer que pràcticament ningú s'interessés pel lloc, una de les raons per les quals els monjos ?que buscaven, entre altres coses, indrets tranquils? van escollir establir-s'hi. I ho van fer mitjançant el sistema d'aprisió, un terme derivat del llatí apprehensio ("apropiació") o dret del primer ocupant. Aquesta pràctica, habitual durant el repoblament del Pirineu entre els segles VIII i X, consistia a ocupar terres ermes i sense propietari, tant si estaven despoblades com poc habitades, per prendre'n el control i explotar-les.

Aquelles valls, però, no eren un lloc fàcil per viure-hi, ja que eren aspres i pobres en recursos. La seva incomunicació secular, amb accessos complicats ?la pista forestal que connecta amb Sadernes no es va obrir fins a principi del segle XX? i la baixa densitat de població agreujaven encara més la situació.

Per tant, al cap de molt pocs anys, davant les escasses possibilitats del lloc, o potser per altres motius encara desconeguts, els monjos es van traslladar al monestir de Sant Llorenç de Sous, situat sota la muntanya de la Mare de Déu del Mont, que els pertanyia i que, en poc temps, va adquirir gran importància. A finals del mateix segle IX l'antic monestir de Sant Aniol era ja només una simple església rural.

El manuscrit del segle XII

Aquesta és la transcripció de la còpia feta el segle XII del precepte de l'11 d'abril de l'any 871, atorgat pel rei franc Carles el Calb a favor del monestir de Sant Aniol d'Aguja, on es defineix el territori que se'ls confirma:

"super fluvium aguunium, vallem nomine bichilibim et vallem nomine agogiam cum omnibus villaribus intra ipsas valles

usque in treum et usque in cacumen montis bassegoti et montis perra bugati, et collis principii et usque ad montem magalellum et usque ad montem allonem, cum villaribus, ad ipsam nucem, et usque in montem ilicis usque in cellam vocabulo talexano, cum monte martiniano inter ipsas valles consistente".

Traducció segons la Gran Enciclopèdia Catalana

"sobre el riu Agin, la vall anomenada Biquilibim i la vall dita Aguja, amb tots els vilars situats en aquestes valls, fins al Treu i fins al cim de la muntanya de Bassegoda i de la muntanya de Perrabugat i del coll de Principi i fins a la muntanya Magalell i fins a la muntanya Alió, amb els vilars propers a la Nou, i fins a la muntanya de l'Alzina i fins a la cel·la dita Talaixà, amb el mont Martinyà, que s'alça entremig d'aquestes valls".

Traducció pròpia adaptada als topònims actuals

"sobre la ribera de Sant Aniol (aguunium), una vall anomenada Riu (bichilibim) i una vall anomenada de Sant Aniol (agogiam) amb tots els masos d'aquestes valls fins al Treu Gros (treum) i fins al cim del Bassegoda (bassegoti) i del Pla de la Bateria (perra bugati) i del Coll de Principi (principii), fins a la Serra de Banyadors (magalellum) i fins al Puig de Mas d'en Coll (allonem) amb els masos propers fins al mateix Puig Sanoguera (nucem). Fins al Puig de Sant Marc (ilicis) i fins a la cel·la anomenada Talaixà (talexano), amb la muntanya de Martanyà (martiniano) que s'alça en mig d'aquestes valls".

Explicació d'aquesta traducció i ubicació dels llocs que s'hi esmenten

En les descripcions dels límits geogràfics, qui va redactar el document va seguir un ordre meticulós, en direcció contrària a les agulles del rellotge. Va començar anomenant el riu i les dues valls (en realitat, tres) que l'envolten, va continuar amb les fites per migdia, llevant, tramuntana i ponent, i va acabar citant la muntanya situada al centre.

Donat que el manuscrit original s'ha extraviat i no ho podem comprovar, el copista que al segle XII va transcriure el document que ens ha arribat podria haver comès errors d'escriptura o d'interpretació, alterant així els noms originals dels topònims. A més, un topònim bascoide que al segle IX tenia un significat clar podria haver-se tornat incomprensible tres segles més tard, quan el català ja s'havia consolidat com a llengua d'ús comú i la llengua antiga havia caigut en l'oblit.

I aquí apareix la sorpresa: veurem que els noms de llocs esmentats al document són totalment entenedors en basc modern i fan referència a elements visibles i comprovables. Hi trobarem, doncs, topònims clarament bascoides, altres híbrids entre el basc i el llatí vulgar ?que era la llengua dels monjos i la població romanitzada? i, finalment, topònims purament llatins.

Malgrat tot, s'ha especulat sobre un hipotètic origen visigòtic per explicar-ne alguns. S'ha suggerit, per exemple, un Talassiu a Talaixà i un Godda al Bassegoda així com un Witirici a Gitarriu i un Moder a Hortmoier. Aquests noms podrien correspondre, teòricament, a noms, degudament llatinitzats, d'individus d'ètnia visigoda vinculats amb el lloc, però no s'ha trobat cap document que en provi l'existència.

Les valls d'Aguja i Riu avui pertanyen al municipi de Montagut i Oix, mentre que la vall de Principi, que el 1326 havia estat incorporada al territori de Bassegoda, forma part del d'Albanyà.

Així, els límits de migdia, llevant i tramuntana del territori de Sant Aniol coincideixen pràcticament amb la frontera actual entre aquests municipis i els veïns. A l'oest, a Talaixà, el límit també coincideix amb la frontera amb els antics territoris del monestir de Santa Maria d'Escales i de l'església de Sant Miquel d'Hortmoier, annexats a Oix el 1846.

Els tretze topònims citats, seguint l'ordre d'aparició dins del manuscrit, són els següents:

fluvium aguunium : És la ribera de Sant Aniol, que comença al Salt del Brull fins a la seva unió amb la riera d'Escales, sota Castell s'Espasa. En basc, mehagune significa "tram estret" i fluvium és "riu" en llatí (en nominatiu, fluvius).

mehagune ? mehagunium (llatinitzat) ? fluvium aguunium (amb aparició del fenomen d'encavalcament fonològic, que va eliminar la primera "m"). És el "riu de tram estret".

[Exemples al País Basc: Aguntzaga i la portella de Atxaragun "Pas estret"].

La vall d'Aguja, vista des del Salt de la Núvia.

vallem bichilibim (pronunciat bikilibim, topònim desaparegut): És la vall de Riu. El nom "bichilibim", d'origen incert, podria provenir d'un error del copista o d'una metàtesi (un intercanvi de síl·labes dins d'una paraula) de "bichibilim". Si fos així, el nom es derivaria del basc bik ("dos") o biki ("bessons") i ibili ("camí") o ("recorregut"). És, doncs, la "vall dels dos camins" o "vall dels camins bessons".
Aquesta vall era una via d'accés tradicional a l'Empordà des d'aquestes contrades, i comptava amb dos camins que la travessaven. Un d'ells passava recolzat al Martanyà per Can Ferriol, les Marrades, creuant Ca n'Agustí de Riu i l'ermita de la Mare de Déu de les Agulles. El segon camí discorria sota els cingles de Gitarriu, creuava Sant Feliu de Riu i arribava al coll d'Espinavell. Els dos camins es trobaven finalment al Coll de Riu.

És una altra conjectura, però és probable que també es considerés bichibilim com una paraula de pronunciació massa complicada i significat desconegut. Per aquest motiu, cap al segle XI, ja en la fase incipient del català, es va substituir el seu nom per "vall de Riu" i "vilar de Riu". Aquest canvi està ben documentat, perquè el lloc ja era conegut com a villa derio el 1044 i de rivo el 1279.

La vall de Riu, vista des de Talaixà.

vallem agogiam (topònim desaparegut): Fa referència a l'estret congost de la vall d'Aguja que s'estén des del Salt del Brull fins a la resclosa del Gomarell. Aho en basc és "boca" i el sufix aga indica "lloc estret". El document també esmenta "tots els vilars" que existien anteriorment, referint-se als edificis que van precedir els masos actuals de Can Barrufa i Can Cots, Cal Sastre i el Prat, aquests darrers ja derruïts.
aho-aga ? vallem agogiam (llatinitzat) ? Vall d'Aguja. És la "vall de la boca estreta".

[Exemples al País Basc: Bizkaraho "Boca del turó" i Arriaga "Pedregar estret"].

La riera de Sant Aniol, vista des del Gomarell.

Alguns experts atribueixen l'origen d'agogiam al mot llatí aquagium o aquagia, una contracció d'aquae agium, que significa "que condueix aigua". Aquesta paraula, però, s'utilitzava en llocs fortament romanitzats, circumstància que no és aplicable en aquest cas, per referir-se a un aqüeducte o canal artificial destinat al transport d'aigua.

treum : És el Treu Gros (o el Forat del Treu), un pas de muntanya en forma d'escletxa a la Serra de Gitarriu. Treu (o trau) significa "forat", "esvoranc" o "esquerda" i probablement prové del cèltic o gàl·lic traucum, o en tot cas, d'una llengua preromana. Aquesta paraula encara s'utilitza en català oriental, occità i francès en les formes "trau/trauc/trou". Així, "Forat del Treu" és un tautotopònim ?un topònim que repeteix la denominació de l'accident? ja que la seva traducció literal és el "forat del forat".
D'altra banda, el mot basc troka, que significa "barranc" o "depressió en el terreny", suggereix també un possible origen bascoide, ja que aquesta paraula podria tenir relació amb el preromà treuk, present en diverses llengües

europees sempre amb el significat de “tallat” o “perforat”.

El pas del Treu Gros.

montis bassegoti : És el Puig de Bassegoda. Del basc baso, (“bosc”) o (“selva”), basa, (“salvatge”) o (“silvestre”) o baxa, (“precipici”) i goiti, (”de dalt”), (“elevat”) o (“part alta”).
[baso][basa][baxa]-goiti ? montis bassegoti ? Bassegoda. És la “muntanya del bosc de dalt”, “muntanya de la cimera salvatge” o “muntanya del precipici elevat”.

[Exemples al País Basc: Basauri “Poble en el bosc” i Goytisolo “Prat de dalt”].

El Puig de Bassegoda, vist des de la vall de Riu.

montis perra bugati (topònim desaparegut): És l’aresta del Pla de la Bateria (o dels Emigrants), situada sobre la vall de Principi i el Tumany. Es troba al costat d’un turó sense nom sobre el coll de Principi, per on passa el camí de França per l’hostal de la Muga, on el 1794 es van emplaçar els canons que li van donar el nom. En aquest context, montis fa referència a una “elevació natural del terreny”. Es tracta d’un petit tram pedregós format per pedres calcàries esquerdades i meteoritzades.
El nom deriva de boga, que és “forat” en llatí. L'origen és degut probablement a una mala còpia d’un original petra burgata, que provindria de petris bucatis, (“roques balmades”) o de petravucatus, (“soscavament de roca”). Com a exemple, a Galícia i Extremadura es poden trobar les petras burgatas, (“pedres foradades”).

És la “muntanya de la pedra balmada”. És un topònim d’origen netament llatí.

L’aresta del Pla de la Bateria.

collis principii : És el Coll de Principi. El territori del monestir, encara que no s’esmenti explícitament al document, incloïa la vall de Principi i la capçalera del Tumany, tenint com a límits el Puig de Bassegoda, el Puig de Sant Bernabé, el Puig Salarsa i la Serra de Banyadors. Aquest topònim també és d’origen llatí.
No és forassenyat considerar que el nom Principi pugui ser una deformació de la forma pricipi, derivada de prae-ceps (“abans del cap”) i origen del terme “precipici”. De fet, en un document posterior del 1315 encara se l’anomena Sancti Vincencii de Pricipi.

El Coll de Principi.

montem magalellum (topònim desaparegut): És la Serra de Banyadors, una petita serralada situada sobre les ruïnes de l'església de Sant Vicenç de Principi i de Can Principi. Aquesta serralada, a la divisòria d’aigües entre la vall de Principi i la de la Comella, que ja pertany al territori de Ribelles, presenta una cimera pràcticament plana, amb un lleuger pendent cap a llevant. En basc, magal significa “pendent” o “vessant” i ahul és “dèbil” o “suau”.
magal-ahul ? magalul ? magalello ? montem magalellum (llatinitzat). És la “muntanya del pendent suau”.

[Exemples al País Basc: Magaltzeta i Magalgarratzaga].

La Serra de Banyadors. A sota, Can Principi.

montem allonem (topònim desaparegut): És l'escarpat Puig de Mas d'en Coll, també conegut com de les Canals o del Brull. El nom prové del basc mailo, que és "precipici" o "penya-segat". Pot tenir un origen en una còpia errònia del nom que apareixia en el manuscrit original o bé ser el resultat, altre cop, d'un fenomen d'encavalcament fonològic, on la "m" inicial va ser suprimida. Mendi és "muntanya" en basc.
mendi-mailo ? mendi-mailonem ? montem mallonem (llatinitzat) ? montem allonem. És la "muntanya del penya-segat".

En un document de l'any 947 es registra una donació d'un particular a l'església de Sant Julià de Ribelles, en què es fa esment d'un desconegut castello allone (o alione), que alguns situen al cim d'aquesta muntanya tot i que, excepte un petit muret, no se n'observa cap resta. Si aquest castellot hagués existit, el territori de Sant Aniol estaria protegit per tres punts fortificats, al nord, oest i sud: el suposat Castell d'Alió, i els ja coneguts Torre de Talaixà i Castell s'Espasa. L'existència d'aquests llocs fortificats es justifica per la por de la constant amenaça de les ràtzies musulmanes al segle IX i per episodis puntuals, com la incursió dels hongaresos, que el 942 van arribar del nord i van incendiar les esglésies de Ribelles i d'Albanyà. Aquests fets posaven de manifest la necessitat d'una guàrdia permanent. A més, el record del motiu de la dramàtica fugida dels monjos reforçava la voluntat d'evitar la repetició d'episodis semblants.

Però, per assegurar completament la vigilància de les tres valls, caldria un punt de guaita a llevant, encara per localitzar. Una possible ubicació seria el petit monticle sobre el Treu Gros, que delimita el municipi de Montagut i Oix dels d'Albanyà i Sales de Llierca, des d'on es vigilaria el Coll de Riu i el Coll d'Espinavell. Un altre lloc idoni seria el boscós Puig de Sant Bernabé, on encara hi ha un pedró fet amb les lloses d'un antic oratori, des d'on es controlaria la vall de Principi i les collades circumdants. Ambdós punts estan ubicats dins de les possessions de Sant Aniol.

El Puig de Mas d'en Coll.

El manuscrit també cita uns "vilars propers", que probablement corresponien a les construccions anteriors als habitatges, avui ruïnosos, de Can Boac i els dos Girants.

[Exemples al País Basc: Mallonaetxebarria, Amalloko, Ammallosur i Agirreamalloa].

nucem : És el Puig Sanoguera, tot i que aquí no el nomena monte. En llatí, nux és qualsevol fruit de closca dura, per la qual cosa es podria tractar perfectament d'un lloc de noguers o una noguereda. Nucem és el seu acusatiu. És un topònim d'origen llatí.
nucem ? noguer ? noguera. És el "noguer".

El Puig Sanoguera.

montem ilicis (topònim desaparegut): És el Puig de Sant Marc. Ilex en llatí és "alzina", i ilicis és el seu genitiu. La cara nord de la muntanya és actualment una gran fageda i la de migdia, un alzinar. Dalt del cim hi ha una antiga creu de terme gravada a la roca i, baixant a Talaixà, al Coll de l'Arç i a la Creu de les Marietes, n'hi ha dues més.
ilex ? ilicis ? montem ilicis. És la "muntanya de l'alzina", un altre topònim d'origen llatí.

Una possible explicació del canvi de nom a "Puig de Sant Marc", posterior a l'any 871, podria ser la cristianització d'un lloc de culte pagà situat al cim, per cert, el punt més alt de la vall, del qual avui no en queda cap rastre. Aquesta transformació hauria substituït l'antic nom, associat a la presència d'una alzina sagrada (ilicis és singular), pel de Sant Marc Evangelista. Aquest sant, simbolitzat pel lleó, destacava pel seu zel en la predicació entre cristians procedents d'entorns pagans. L'alzina, per la seva banda, com el roure, era considerada un arbre sagrat en la mitologia basca.

El Puig de Sant Marc.

cellam talexano: És Talaixà. En protobasc, ate és “entrada” o “pas”, ail és “vigilar” o “estar atent” i etxea és “casa”. El lloc domina visualment el Martanyà i la vall de Riu i a ponent, la vall d’Hortmoier. El manuscrit esmenta una cella ?una cel·la eremítica? i l’església actual és del segle XVII però té un origen romànic. També hi ha una torre de vigilància, la Torre de Talaixà, dels segles XIV-XV, tot i que la murada perimetral és molt més antiga.
ate-ail-etxea ? atailetxea ? atalexe ? cellam talexano (llatinitzat) ? Talaixà. És la “casa que vigila l’entrada”.

[Exemples al País Basc: Talaiapea, Abeletxea i diversos Talaixa].

Talaixà, vist des del Ferran.

monte martiniano : És el Martanyà (o Martinyà). Es tracta d’un topònim aparentment d’origen llatí (martinus), però en basc arta és “alzina” i artadi és “alzinar”. A totes tres valls hi ha una notable presència d’alzines, però el Martanyà destaca perquè, fins al cim, és avui un immens alzinar.
mendi-artadi ? monte artadiano (llatinitzat) ? monte martadiano (amb aparició del fenomen fonètic d’assimilació progressiva, que va afegir una “m”) ? Martanyà. És la “muntanya de l’alzinar”, un altre mot híbrid.

[Exemples al País Basc: Mendibil, Mendizabal, Artadi i Artasoro].

El Martanyà, vist des de Gitarriu.

Per acabar, el redactor del document va ometre alguns detalls que no devia considerar necessaris, però que, un cop deduïts per coherència geogràfica, ajuden a definir amb més precisió el territori descrit, que comprèn íntegrament les tres valls i arriba fins a les carenes de les muntanyes que les envolten.

Aquestes particularitats són:

El límit segueix tota l’aresta dels cingles de Gitarriu, des de l’Hort d’en Roca fins al Treu Gros.
El territori inclou la vall de Principi amb la capçalera del Tumany. Aquesta petita vall, que acaba on comença la de Riu, s’estén des del collet de Santa Maria, passant pel Puig de Bassegoda, el Pla de la Bateria, el Coll de Principi, el Puig de Sant Bernabé, el Puig Salarsa, la Creu de Principi, la Serra de Banyadors, fins a Sant Vicenç de Principi i Coll Roig. Al segle IX, quan es va redactar el document, es considerava que aquesta vall formava part de la vall de Bichilibim, o de Riu.
El límit descendeix de Talaixà pel Ferran, travessa el Grau Sadidorta i segueix la Cresta dels Innocents, arribant a l’Hort d’en Roca, prop de la confluència de la ribera de Sant Aniol amb la d’Escales, on el riu Llierca pren el seu nom.

Altres noms del territori no recollits al manuscrit

El Ferran: En basc, alfer fa referència a un lloc improductiu o estèril i gain significa “altura” o “elevació”. La cresta del Ferran és una esmolada carena calcària amb vegetació predominantment arbustiva i amb escassa presència d’arbres. Pel que fa a l’origen com a un possible patronímic, cal destacar que a Catalunya no existeix cap topònim format per un nom de persona en singular.
alfer-gain ? alfergan ? El Ferran. És l’“altura estèril”.

La cresta del Ferran.

El Gomarell: Gomar o ohar significa “atenció” o “prudència” en basc. Podria ser que Gomarell fos un antic Penyal de la “Prudència”, referint-se al petit i escarpat turó situat a la sortida del barranc més estret de la riera de Sant Aniol, sobre la resclosa del mateix nom. És una presumpció, però el nom podria haver servit com a advertència del perill d’endinsar-se en l'estret congost. La terminació “-ell” (del llatí -ellus) s’afegia, en català, a un mot per indicar un diminutiu. És un altre mot híbrid.

La resclosa del Gomarell.

La Quera: És un casal fortificat, avui en ruïnes, situat sota els cingles de la Dolceia. El nom prové del protobasc karr o del cèltic kario. En ambdós casos significa el mateix, “roca” o “pedra”.

La Quera, envoltada d’espadats.

Puig Salarsa: És un cim arrodonit i de pendent suau que marcava el límit nord del territori del monestir, tot i que no s’esmenta en el document del segle IX. El nom prové de la forma llatina del lloc, ipsa archa, que fa referència a una arca o sepulcre megalític, recentment identificada com la cista amb túmul de la Creu de Principi, situada als seus peus i que, des de temps antics, servia com a fita termenera.
Però l'any 1000 també era conegut com a monte etenius. Eten, en basc, que té diverses accepcions sempre relacionades amb quelcom tallat, discontinu o interromput, significa aquí "pausa" o "descans". Podria tractar-se, doncs, de la llatinització d'un anterior mendi-eten o "muntanya del descans", lloc d’una antiga cruïlla de camins, on aturar-se. Sota el puig, amb una vegetació típica de prat d’alta muntanya, s’hi pot trobar una font i basses per abeurar el bestiar.

[Exemple en basc: Etenaldi significa “temps de descans” i prové d’eten, “pausa” i aldi, “període”].

El Puig Salarsa, vist des del Bassegoda.

El Tumany: Tutu en basc és “tub”, “conducte” o “canó” i handi és “gran”. Many prové de magnus, “gran” o “magnífic” en llatí. El Tumany, després de travessar la plana de Ca n’Agustí és un torrent amable, però abans d'arribar-hi passa per una llera encaixonada, formant un congost accidentat i gairebé inaccessible.
tutu-handi ? tutu-magni (llatinitzat) ? tutu-many ? El Tumany (amb aparició del fenomen fonètic de reducció vocàlica). És el torrent del “canó gran", un altre mot híbrid.

La cicatriu del Tumany, sota el Bassegoda, vista des de Ca n’Agustí.

L'església de Sant Aniol: És el nucli fundacional de la història del monestir. L'edifici actual, d’estil romànic, data del segle XI i s’aixeca sobre un gran bloc de pedra tosca. Tot i les diverses modificacions que n’han alterat significativament l’aparença, encara conserva la seva planta primitiva. Un element destacat és una porta i un passadís excavat a la roca que connecta l’interior de l’església amb la cripta coneguda com la Cova de l’Abat, on brolla una aigua a la qual se li atribuïen propietats curatives.
Dins la mitologia basca, es veneraven elements naturals com les roques, els arbres, els cims i les coves, on habitava Mari, la divinitat femenina basca més important. Aquests llocs eren considerats màgics, ja que connectaven el món humà amb el sobrenatural.

És plausible, doncs, que els monjos escollissin aquesta bauma, tinguda com sagrada, per construir-hi la seva església al cim i cristianitzar un antic santuari pagà. Això explicaria l’elecció d’un indret tan inaccessible, ombrívol i apartat del centre de la vall, malgrat l’existència d’emplaçaments més pràctics i aparentment més adequats per a un edifici religiós de tanta rellevància.

Tot i que no és una norma general, al Pirineu català, la majoria dels llocs de culte cristians construïts sobre cavitats subterrànies es concentren a les comarques occidentals, precisament a la zona amb presència documentada de dialectes bascoides. Entre els exemples més significatius hi ha les esglésies de Baiasca, Barruera, Cardet, Gerri de la Sal, Llessui i la Seu d'Urgell.

L'interior de la Cova de l'Abat, sota l'església de Sant Aniol.

Topònims de l'exterior del territori

Envoltant les tres valls es localitzen topònims com Alp, Beget, Bestracà, Bistoltes, Borró, Hortmoier, Llierca, Muga i Orri, entre d'altres que, mitjançant una anàlisi profunda, podrien revelar també un origen bascoide.

El cas del Salt de la Núvia

Des de temps remots, una de les poques rutes per arribar al monestir des del final de la vall era l'antic camí conegut des de sempre com el camí del Salt de la Núvia, que discorre encimbellat sobre les gorgues de la ribera de Sant Aniol.

És un camí de ferradura de fàcil recorregut, tot i que presenta dos punts complicats. Un d'ells és el Salt del Capellà i l'altre un pas aeri sobre un pronunciat cingle, que avui és més segur gràcies a la recent instal·lació de ganxos i cordes per agafar-se, i perquè fa anys es va eixamplar el freu a cops de mall.

El pas de Salt de la Núvia, l'any 1917.

Dues llegendes, pràcticament coincidents, expliquen l'origen del nom: una núvia es va llençar a l'abisme per evitar un casament forçat o hi va caure perquè la mula que la portava al seu casament es va espantar.

En basc, tzar, amb les variants txar i zar, significa "dolent", "malvat" o "pervers". Tulunbio és "precipici" o "abisme" i en sentit figurat, "infern".

La paraula "salt" deriva del llatí saltus que, entre altres significats, vol dir "congost" o "pas estret", però també "salt" o "raig d'aigua". "Núvia" prové del català antic novi, "promès", que ja s'utilitzava al segle XIII i que també té l'arrel en el llatí novius-novus, que significa "nou".

tzar-tulunbio ? sartu-lunbio ? saltus del novius (en llatí vulgar) ? salt del novio ? salt de la núvia (feminitzat, probablement per motius misògins). El "precipici malvat" o el "pas estret dolent".

[Exemples al País Basc: Entresakako Tulubioa, a Goizueta, Navarra]

El pas del Salt de la Núvia, actualment.

Tenim un símil, encara que llunyà, a la vall de Ricote, a Múrcia, on hi ha un pas estret sobre el riu Segura conegut com el "Salto de la Novia". El nom prové de l'antiga adaptació popular del topònim original romà saltus novus, que significa el "nou congost/nuevo desfiladero".

És possible, com va succeir en els casos abans explicats, que els primers parlants de llatí, segurament els mateixos monjos, substituïssin el nom existent per un altre en llatí vulgar. En aquest cas, sense tenir en compte el seu significat, van optar per una solució fonètica i el vell pas de nom bascoide tzar-tulunbio es va convertir en el nou Salt de la Núvia.

El cas de Sant Julià de Ribelles

Cap de les esglésies d'Aguja i Riu conserva restes de les antigues pintures murals que se suposa que en el passat les decoraven. Les diferents vicissituds experimentades, ampliacions, reconstruccions, restauracions i abandonament, van eliminar fa anys qualsevol manifestació decorativa que pogués haver-hi.

Però l'església de Sant Julià de Ribelles, a dos quilòmetres al nord de Sant Aniol, n'és una afortunada excepció. Consagrada l'any 947 i reformada al segle XI, manté al seu interior vestigis de la pintura original, entre ells un gran estel de vuit puntes inscrit dins un cercle i tres estels més petits.

En la simbologia basca, l'estel de vuit puntes, l'euskal izarra, era un símbol protector ancestral. És molt semblant a la carlina seca o cardiguera, coneguda en basc com eguzki-lore o flor del sol que, clavada en portes i finestres de les cases pirinenques, serveix, encara avui, com a element de protecció.

Això suggereix que els dibuixos de l'església de Ribelles podrien haver estat utilitzats pels sacerdots per atraure fidels entre els pobladors de les valls properes, que practicaven un cristianisme primitiu, però que mantenien encara practiques paganes. No obstant això, podrien simplement referir-se a símbols cristians clàssics, com els de la Verge Maria o la Llum Divina o bé ser figures decoratives sense una intenció específica més enllà de l'estètica.

Sabem, però, que altres temples cristians del Pirineu, com els de Boí, Borén, Escunhau, Ix, Mur, Tredós i Taüll, també van incorporar motius pagans a la seva decoració per facilitar l'acceptació del cristianisme per part d'una població arrelada a antics cultes.

A més, al terra del presbiteri es va trobar una pedra que sembla una estela funerària antropomorfa, un element que, com els estels, podria reflectir la convivència de creences paganes i cristianes en aquest lloc. Esteles antropomorfes i discoidals d'aquest tipus es troben a la península, en diversos llocs i d'èpoques i cultures diferents, però són especialment comunes a les necròpolis de les zones pirinenques occidentals, al País Basc, Cantàbria i el nord de Castella.

L'estel pintat a la paret interior de l'església de Sant Julià.

Una carlina seca clavada a la porta d'una casa, al Pirineu.

Conclusions

L'estudi de l'etimologia dels topònims medievals de les valls garrotxines d'Aguja, Riu i Principi que pertanyien a l'antic monestir de Sant Aniol d'Aguja, revela que la majoria tenen un origen preromà i presenten notables similituds amb el basc modern, fet que permet interpretar-los en aquesta llengua.

Aquestes valls, gràcies al seu aïllament geogràfic, es van convertir, després de la romanització del país, inicialment intensa al litoral i ciutats importants però dèbil en la resta del territori, en illes lingüístiques on la població que hi residia, majoritàriament composta de pastors, va conservar una parla diferent del llatí durant segles. Aquesta situació, reflectida en els noms dels accidents geogràfics de l'entorn, va perdurar fins al segle IX.

L'arribada dels monjos i l'evangelització efectiva dels seus habitants van comportar un canvi lingüístic, que va culminar amb l'abandonament de la llengua autòctona i la substitució o modificació de molts topònims.

La presència documentada de dialectes bascoides al Pirineu central fins al segle X, juntament amb el substrat bascoide identificat en aquestes valls orientals, suggereix que aquesta llengua s'havia estès en el passat per tota la serralada pirinenca.

En resum, aquests resultats aporten una nova perspectiva a la història lingüística de la zona i enriqueixen el coneixement sobre les llengües preromàniques parlades al Pirineu.

Bibliografia i fonts orals

Aquest estudi es basa en les aportacions de diversos entesos que han abordat aquestes valls des de diferents disciplines, com ara l'arqueologia, l'arquitectura, l'exploració del territori, la geografia, la història, la lingüística i la toponímia.

Són els següents:

Joaquim Agustí i Bassols, Maria Josepa Arnall i Juan, Jordi Bolòs i Masclans, Joaquim Botet i Sisó, Ernest Costa i Savoià, Joaquim Danés i Torras, Amadeu Dilmè i Juanola, el GESEART (Grup Empordanès de Salvaguarda i Estudi de l'Arquitectura Rural i Tradicional), Ramon Llongarriu i Montsalvatge, Francesc Montsalvatge i Fossas, Josep Murlà i Giralt, Xavier Puigvert i Gurt, Rafel Pujol i Juncà, Ramon Sala i Canadell, César August Torras i Ferreri, Josep Vilar i Vergés i, especialment, Joan Llosas i Colongo.

Una ficció històrica

A vegades, la narració d'esdeveniments històrics pot resultar feixuga, especialment quan inclou nombrosos llocs i dates, malgrat els esforços per fer-la més lleugera. Per aquest motiu, presentem un relat que considerem proper a la realitat, encara que no reflecteixi exactament com van succeir els fets.

Un dia indeterminat de l'any del Senyor de 858, els monjos de l'abadia benedictina de Santa Maria del Vallespir, prop d'Arles, van rebre alarmats la notícia d'una incursió de pirates normands que remuntaven ràpidament la vall del riu Tec i es dirigien cap a ells.

L'assalt dels pirates va ser ràpid i devastador: van assassinar els monjos que no van poder escapar i van saquejar i incendiar el monestir. Alguns, amb seu l'abat Ricimir al capdavant, van aconseguir abandonar-lo a temps i fugir, aterrits, muntanya amunt.

L'abat Castellà, fundador de l'abadia gairebé un segle abans, havia arribat de les terres del sud, de més enllà dels Pirineus, i el seu record encara era present. Per això, van decidir que aquell era el lloc més segur on anar. A més, coneixien bé el camí, ja que el monestir hi tenia propietats.

Així, en poques hores, seguint la vella ruta que travessava els Pirineus pel Coll de Costoja, ja s'havien allunyat prou del Tec i del perill. El recorregut els va portar a passar per les petites cel·les de Sant Cristòfol dels Horts i Sant Bartomeu de Pincaró. Van descartar continuar cap a Sant Pere d'Albanyà, un antic monestir que també els pertanyia, pel risc d'una nova ràtzia de pirates, ja que la vall on es trobava era massa exposada a llevant.

En definitiva, estaven perduts, sense saber què fer ni on refugiar-se, fins que algú va parlar d'una altra vall, poc explorada, de difícil accés i situada no gaire lluny, a ponent. Van considerar que seria un bon lloc per refugiar-s'hi, així que el grup s'hi va encaminar.

Quan la van albirar, van comprovar que, efectivament, es tractava d'una vall tancada i envoltada per un cercle de muntanyes. Hi van baixar per un dels pocs camins practicables, el que surt del Coll de Principi, rodeja el Bassegoda i, pel coll de Riu, arriba fins a la plana de Ca n'Agustí.

Després, un cop van arribar a tots els racons de la vall, van observar que era poc poblada i que la majoria dels seus habitants parlava una llengua estranya ?que ara sabem que era bascoide?, mentre que alguns usaven també el llatí vulgar, com ells. Encara que seguien pràctiques religioses poc comunes, gairebé paganes als ulls dels monjos, es consideraven cristians, però no disposaven de cap lloc de culte ni de cap sacerdot que els guiés.

També van constatar que aquell territori no tenia propietari ni senyor, la qual cosa els va semblar una oportunitat única, ja que podrien establir-se sense la necessitat de rendir comptes a ningú. Van veure, doncs, en aquell espai aïllat un lloc propici per refer-se, començar de nou i viure lluny de les amenaces externes que els havien empès a fugir del seu lloc d'origen.

Van establir contacte amb els autòctons, que, a més d'acceptar a contracor la seva arribada i assentament, els van transmetre els noms dels accidents geogràfics que envoltaven les valls. Els monjos van decidir conservar-ne la gran majoria, adaptant-los a la fonètica llatina; alguns, però, eren difícils de pronunciar, per la qual cosa els van traduir al llatí per facilitar-ne la comprensió, mentre que uns pocs van ser directament substituïts per nous topònims llatins.

A prop de la riera que baixa de Ribelles, sobre una cova que la gent de la vall utilitzava per als seus ritus semipagans, els monjos van col·locar les primeres pedres del que esdevindria el seu monestir. Tot al voltant, escampades per la vall, van aixecar petites cel·les que amb el temps es transformarien en les esglésies de Sant Martí de Talaixà, Sant Feliu de Riu, la Mare de Déu de les Agulles i Sant Vicenç de Principi. L'objectiu era evangelitzar ?en llengua llatina? i enfortir la fe dels pobladors de les valls, molts dels quals no seguien adequadament la doctrina cristiana. Al mateix temps, consolidaven el control del territori.

Anys més tard, amb el record de l'exili forçat de la seva abadia original, es van presentar davant del rei dels francs per sol·licitar la seva protecció i obtenir la confirmació formal de les terres que ja havien fet seves. Un cop aconseguit, l'abat Ricimir i els monjos van retornar a les seves valls, amb el document oficial que els acreditava com a senyors legítims del lloc.

En poc temps, els habitants de les valls, perduda la seva llengua i religió, van adoptar el llatí i el cristianisme, quedant diluïts en la història comuna d'aquestes terres. Com en molts altres casos, només els topònims els recorden, testimonis muts d'un passat oblidat.

Ramon Prior i Tió

Notes:

1 Utilitzem la terminologia del lingüista basc Koldo Mitxelena per referir-nos al conjunt del basc històric i les parles extintes.
2 Joan Coromines i Vigneaux, Josep Maria Corominas i Planellas, Jaume Marquès i Casanovas, Narcís Puigdevall i Diumé, Salvador Sempere i Miquel i Javier Terrado Pablo, entre d'altres.
3 Es denomina així la reconstrucció de la forma antiga de la llengua basca parlada entre el segle V aC i l'inici de l'era cristiana a la zona compresa entre el Cantàbric i els Pirineus.
4 "Estamharitz, Leherfranko i Cagalela, una proposta de topònims ibèrics a Palafrugell", publicat a www.portalgironi.cat
5 Un precepte carolingi de l'any 866 atorgat a l'abadia de Sant Julià del Mont, també a la Garrotxa, esmenta que els repobladors d'una muntanya propera eren gots i gascons (gothis et guasconibus). A l'edat mitjana, el terme "gascons", pronunciat "wascons" pels francs, s'utilitzava sovint per referir-se als bascons, tant com a grup ètnic com a parlants. Un altre precepte del 898 fet al magnat Teodosi cita, diferenciant-los, els hispans i els que no ho són, (tam spani quam ceteri).

Documentació

Mapa en 3D dels límits territorials del monestir, amb els topònims antics i actuals. Font: Google Earth.

Mapa topogràfic dels límits territorials del monestir. Font: Vissir3 de l'ICGC. Podeu descarregar un arxiu en format .kml per visualitzar aquest mapa a Google Earth des de: https://ramonprior.com/santaniol.kml

Facsímil del manuscrit del segle XII. En vermell, els topònims. Font: revista La Garrotxa, núm. 1692.